

DATE ARHEOLOGICE ASUPRA VECHII MĂNĂSTIRI A HUMORULUI

DE

ELENA BUSUIOC și GH. I. CANTACUZINO

Ruinele vechii mănăstiri a Humorului fac parte dintre puținele urme păstrate încă ale ctitoriilor de la începutul secolului al XV-lea și care prezintă mărturii unice ale stadiului de dezvoltare a arhitecturii moldovenești din epoca amintită. Complexul arhitectonic al vechiului Humor a atras, cum era și firesc, atenția specialiștilor, care au căutat să-i fixeze locul și semnificația în istoria arhitecturii de caracter monastic din Moldova medievală.

Prin săpăturile de la mănăstirea Humorului se urmărește obținerea unor date arheologice privind aspectul culturii materiale care se va fi dezvoltat în cadrul și în vecinătatea acestui așezământ monahal. În acest sens, cercetarea de la Humor vine să se alăture studierii culturii materiale din cuprinsul monumentelor de caracter religios din Moldova medievală, întreprinsă pe cale arheologică asupra unor monumente ca mănăstirile Putna, Neamț, Voroneț, Moldovița etc.

Prima mențiune documentară cunoscută a Humorului datează din anul 1415¹, când, la 13 aprilie, Alexandru Vodă cel Bun dăruia „mănăstirii panului Ivan vornic, uspenia sfintei născătoare de Dumnezeu, care este la Homor, un sat la obârșia Solonțului”. La 1415, așadar, mănăstirea exista. Ea apare din nou menționată documentar 13 ani mai târziu, în hrisovul dat la 28 decembrie 1428² de către Alexandru cel Bun fiilor vornicului Ivan: Lazăr, Stanciul și Costea cărora, pentru dreptă și credincioasă slujbă, domnul le întărește ocina dindu-le „seliștea lui Dobrin la Homor, unde este mănăstirea lor și încă le-am adăugat — se arată în actul de danie — către această mănăstire trei sate”. La 3 iunie 1429³ mănăstirea este din nou pomenită, printr-o formulă similară, atunci când acelorași fii ai vornicului Ivan, domnia le întărește și le dăruie mai multe sate „la Homor, unde este mănăstirea lor”. Urmează apoi un număr

¹ *DIR*, veac. XIV—XV, A. Moldova, vol. I (1384—1475), București, 1954, p. 36—37.

² *Ibidem*, p. 72.

³ *Ibidem*, p. 83.

însemnat de documente referitoare la mănăstire, ale căror date acoperă restul secolului al XV-lea și în care este numită de domnie „mănăstirea noastră de la Humor”⁴, tot așa fiind menționată și în documentele din secolul următor. Se poate face presupunerea că mențiunile documentare încheiate cu hrisovul din iulie 1520⁵ se referă la vechea mănăstirea Humo-

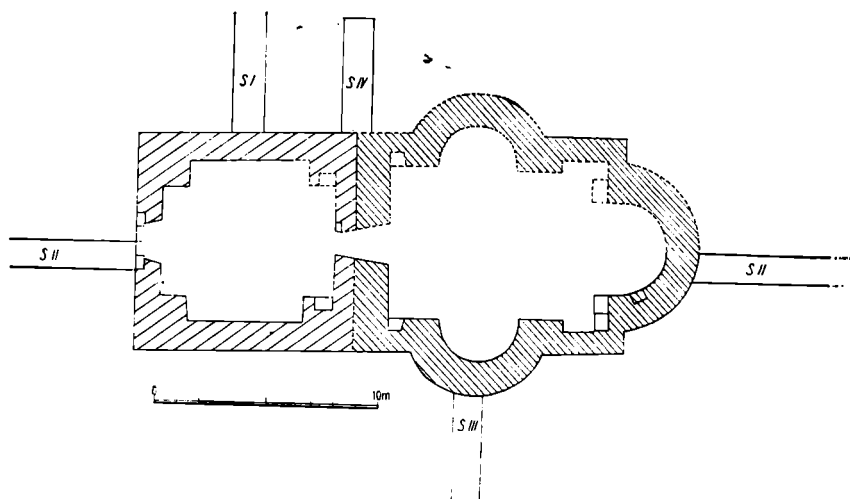

Fig. 1. — Planul bisericii vechii mănăstiri a Humorului, cu secțiunile arheologice practicate.

rului, iar cele care ne sînt cunoscute, începînd cu deceniul al patrulea al secolului al XVI-lea — și anume cu hrisovul din 24 martie 1531⁶, prin care Petru Rareș întărește mănăstirii Humor o prisacă, sau cel din 11 ianuarie 1536⁷ —, se referă la noua mănăstire, ctitorită de marele logofăt Toader Bubuioș, din îndemnul și cu ajutorul lui Petru Rareș, a cărei biserică, dacă dăm crezare însemnării pisaniei⁸, era tîrnosită la 15 august 1530.

În diferite lucrări ale autorilor austrieci⁹ de la finele secolului trecut și de la începutul secolului nostru este amintită și vechea mănăstire

⁴ *Ibidem*, p. 206, 271—272, 284, 307, 357, 404—405; *ibidem*, vol. II, p. 145—146; *DIR*, veac. XVI, A. Moldova, vol. I (1500—1550), p. 165, 334 și 384.

⁵ *Ibidem*, p. 165.

⁶ *Ibidem*, p. 334.

⁷ *Ibidem*, p. 384.

⁸ E. A. Kozak, *Die Inschriften aus der Bukowina*, Viena, 1903, p. 27—39; amintim de asemenea o mențiune documentară apropiată în timp de data ctitoririi noii mănăstiri humorene, prin care aflăm că, la 1534, Vlad Vintilă, domnul Țării Românești, întărește mănăstirii Humor din Moldova un sălaș de țigani. Cf. *DIR*, veac. XVI, B. Țara Românească, vol. II (1526—1550), p. 164—165.

⁹ F. A. Wickenhauser, *Molda oder Beiträge zur Geschichte der Moldau und Bukowina*, I. *Geschichte der Klöster Humor, St. Onufri, Horodnik und Petrautz*, 1881; K. A. Romstorfer *Die Kirchenbauten in der Bukowina*, Viena, 1896, p. 29, 31; la E. A. Kozak, *op. cit.*, alături de menționarea datelor documentare se întâlnește și o presupunere în legătură cu distrugerea vechii mănăstiri a Humorului.

a Humorului, dîndu-se enumerarea actelor de cancelarie referitoare la ea sau doar amintindu-se existența ruinei. Lucrările cu caracter de sinteză ale lui N. Iorga și Gh. Balș¹⁰, referitoare la istoria artei vechi românești, sau cele ale lui Gh. Balș privind arhitectura bisericilor și mănăstirilor moldovenești¹¹ se referă succint la știrile din documente, sau amintesc doar existența ruinelor. Cea mai recentă lucrare de istorie a arhitecturii românești¹² cuprinde pe scurt menționarea ruinelor de la Humor alături de celelalte urme păstrate din aceeași vreme. Prof. V. Vătășianu, în lucrarea sa asupra artei feudale din țările române¹³, acordă o atenție deosebită ruinelor bisericii mănăstirii Humorului; observațiile făcute de autor asupra sistemului de construcție folosit la Humor și Moldovița, pe baza ruinelor păstrate, acoperite de pămînt, cuprind însă observația necesității cercetării arheologice pentru obținerea unor date clare, care să suplimenteze știrile documentare.

Săpăturile arheologice de la vechea mănăstire a Humorului au fost efectuate în mai-iunie 1967 cu fondurile Muzeului din Suceava și continuate în august 1967 cu fondurile Direcției Monumentelor istorice. Ruina bisericii păstrează în întregime planul fundațiilor, pe alocuri zidăria măsurînd încă o înălțime de aproximativ doi metri; cea mai mare parte era acoperită de dărîmături (pietre, moloz și pămînt), exceptînd zidul dinspre apus și în parte cel dinspre nord, ca și o parte din zidul absidei altarului. După afirmațiile unor săteni, în urmă cu trei-patru decenii a fost golit molozul și dărîmăturile din extremitățile de est și vest ale edificiului, întreaga porțiune de mijloc rămînînd, pînă în prezent, acoperită de dărîmături. Golirea pare să se fi oprit imediat deasupra nivelului podelei, și, după cît am putut observa, există posibilitatea ca acesta să nu fi fost, în genere depășit. Procesul de degradare a ruinei a fost accelerat în parte de această operație, precum și datorită folosirii pietrei monumentului la construcțiile moderne din sat. În octombrie 1939, prof. Horia Teodoru a executat primul relevu al ruinelor și o serie de fotografii ale acestora, rămase însă inedite.

Cercetările din vara anului 1967 au constat din cinci secțiuni și o mică suprafață, toate plasate în exteriorul bisericii, mai ales în zona de nord și în cea nord-estică.

Secțiunea I, (SI), perpendiculară pe latura de nord a pronaosului, a avut lungimea de 35 m și lățimea de 1,50 m. Suprafața A a fost trasată spre limita de nord-est a actualei curți ce înconjură monumentul, pe locul unde, în taluzul dinspre șosea, s-au observat urme de arsură și fragmente de tencuială pictate. Dimensiunile acesteia sînt de 6,75 × 3 m. SII, orientată pe axul longitudinal al bisericii, formată din două segmente, est și vest, exterioare monumentului, însumează 12,20 m și are o lățime de 1,25 m. SIII este perpendiculară pe absida sudică, cu lungimea de 7,30 m, iar SIV, trasată perpendicular pe latura nordică, la limita dintre, naos și pronaos, are lungimea de 5 m și lățimea de 1,25 m. SV a fost tra-

¹⁰ N. Iorga-G. Balș, *Histoire de l'art roumain ancien*, Paris, 1922, p. 21.

¹¹ G. Balș, *Bisericile și mănăstirile moldovenești în veacul al XVI-lea*, București, 1928, p. 21.

¹² Gr. Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, I, București, 1963, p. 148—153.

¹³ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, vol. I, București, 1959, p. 308—

sată în zona nordică, perpendiculară pe latura vestică a primei secțiuni în porțiunea în care au apărut resturi de arsură și fragmente de cărămizi și care a fost orientată așa încît să secționeze un dîmb care se observă în teren; ea a avut lungimea de 15,25 m și lățimea de 1,25 m. Concomitent, cu aceasta a fost efectuată și degajarea parțială a ruinelor de dărîmăturile de piatră și moloz ce le acoperă¹⁴, devenind astfel vizibil, din nou, aspectul planului monumentului: un naos trilobat cu absidele semicirculare, căruia i se adaugă spre vest un pronaos, aproape pătrat. Acesta din urmă, după cum o indică situația stratigrafică, ca și aspectul fundațiilor și al zidăriei, reprezintă un adaos ulterior.

Secțiunile amintite au oferit unele observații asupra situației stratigrafice din jurul bisericii și din partea nordică a curții înconjurătoare. În toate secțiunile trasate perpendicular pe monument, solul galben viu este suprapus de humusul cenușiu-gălbui, anterior construcției, într-un strat gros de 10—12 cm, în care nu s-au găsit urme de cultură materială. Peste humusul cenușiu-gălbui se află o depunere de pămînt cenușiu-deschis, bogat în resturi de gresie, avînd o grosime ce variază între 7 și 12 cm; în apropierea zidurilor, ea este mai puternic pigmentată cu gresie, iar pe măsura îndepărtării de ziduri, sfărîmăturile de gresie devin mai rare. Această depunere cu resturi de gresie reprezintă nivelul urmelor activității primilor constructori de la Humor. Într-un singur loc, anume în profilul estic al secțiunii IV, perpendicular pe naos, între humusul cenușiu-gălbui și depunerea cu gresie s-a putut observa un strat foarte subțire de pămînt galben-albăstrui, care se pierde aproximativ la 2 m de zid, pămînt provenit, se pare, de la săparea șanțului de fundație. Tot în SIV s-a putut constata, deasupra stratului de pămînt cenușiu cu gresie — nivelul primilor constructori — existența unui strat de pămînt purtat vinețiu amestecat cu galben, a cărui grosime ajunge la vreo 30 cm în vecinătatea zidului naosului, așa cum apare în profilul estic al SIV, pentru a se pierde la 3 m de acesta; grosimea acestui strat descreește de asemenea mai spre vest, în locul unde s-a construit pronaosul (vezi profilul vestic al aceleiași SIV). În acest strat, în dreptul pronaosului adăugat, au apărut fragmente ceramice, caracteristice din punct de vedere tehnic celei de a doua jumătăți a secolului a XV-lea. Tot în secțiunea IV s-a observat clar, începînd de la fundație, adosarea pronaosului, fapt constatat de asemenea și cu prilejul degajării parțiale efectuate la nivelul superior al zidăriei în interiorul edificiului. De la limita superioară a acestui strat de pămînt vinețiu amestecat cu galben, care reprezintă o depunere imediat ulterioară construcției primei faze a bisericii, a fost săpat șanțul de fundație al pronaosului, adăugat ulterior.

Revenind asupra depunerii cu resturi de gresie, nivelul primilor constructori, amintim, așa cum s-a arătat mai sus, că pe o bună porțiune în jurul monumentului există un strat lipsit de materiale arheologice, fapt care poate fi pus în legătură cu o operație de răzuire a terenului pe o suprafață mai largă destinată construcției, operație întreprinsă de primii

¹⁴ Degajarea ruinelor de dărîmăturile și pămîntul care le acoperă a trebuit — datorită stării proaste de conservare a zidăriei, ce necesita o imediată consolidare — să se limiteze strict la surprinderea traseului zidurilor pe una din laturi, respectiv cea de sud, și numai în partea lor superioară.

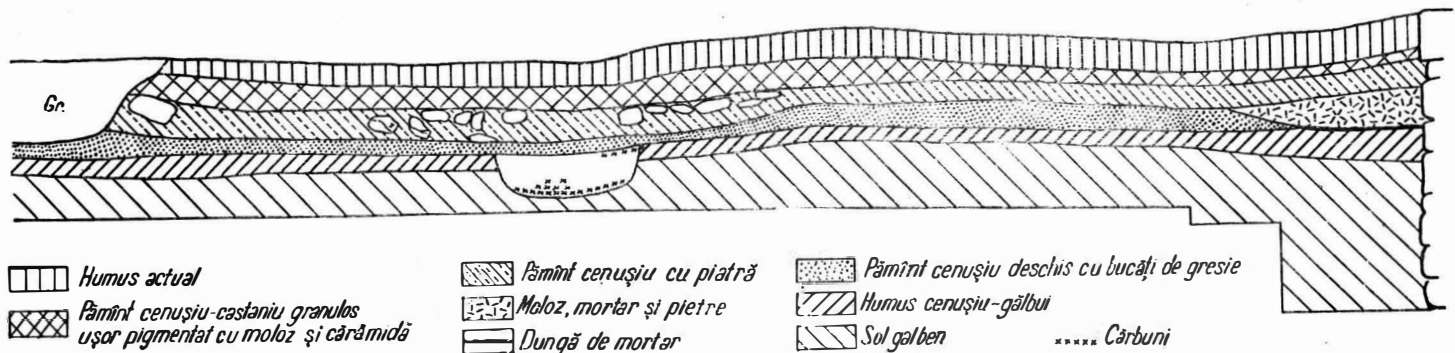
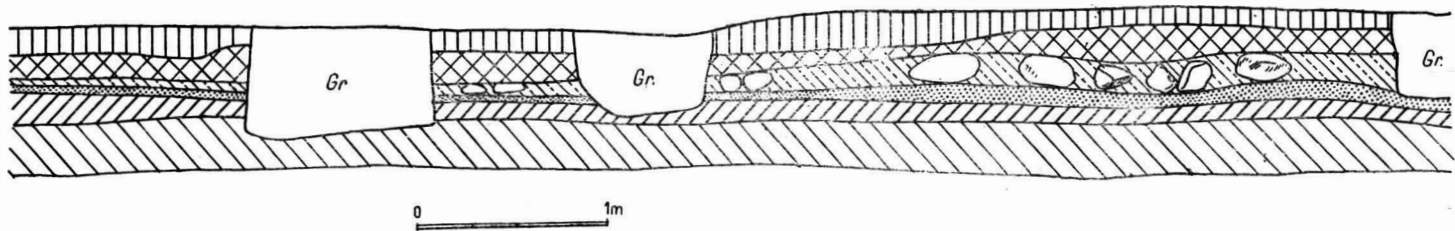

Fig. 2. — Profilul de nord al secțiunii II vest,

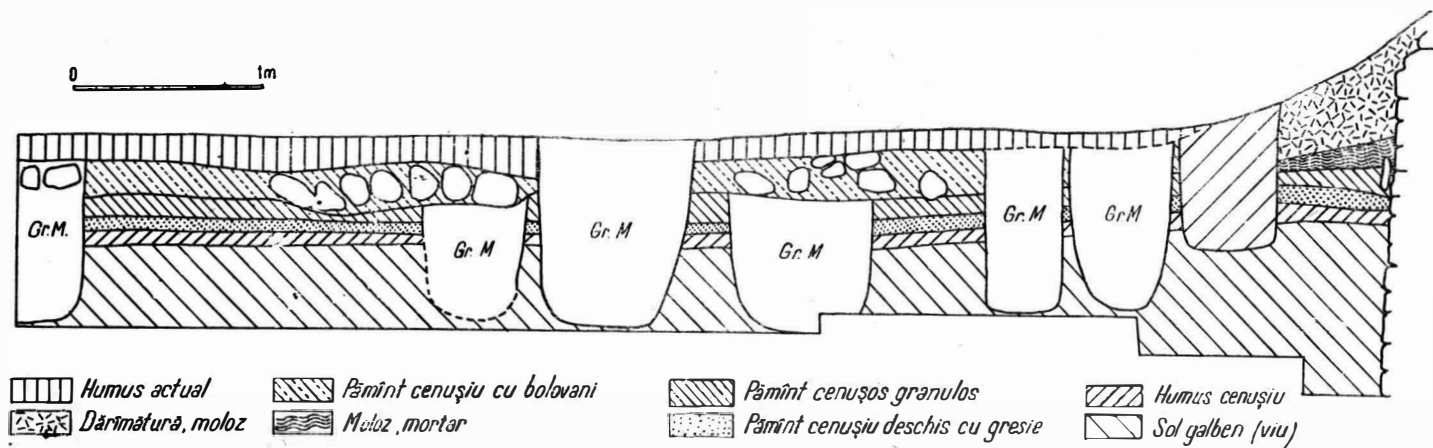

Fig. 3. — Profilul de vest al secțiunii III.

constructori; procedeul este adesea întâlnit la construcțiile medievale moldovenești. Pe de altă parte, lipsa de materiale arheologice în cuprinsul depunerii cu gresie în aceeași zonă pare să indice că lucrările întreprinse de primii constructori s-au efectuat în timp relativ scurt și că nivelarea curții s-a făcut imediat după terminarea ridicării zidurilor. În SI, la o distanță de aproximativ 20 m nord de biserică, s-au găsit în cuprinsul depunerii de gresie fragmente ceramice datînd de la începutul secolului al XV-lea. Tot aici, între metrii 20 și 26 depunerea cu gresie este suprapusă de o dungă de arsură. În această zonă, în afară de aceste materiale ceramice s-au găsit antrenate pînă în stratul superior, databil în a doua jumătate a secolului al XV-lea, resturi de ceramică din secolul al XIV-lea, datînd dintr-o vreme anterioară perioadei mușatine; acestea din urmă reprezintă mărturii despre existența la Humor a unei viețuiri anterioare activității primilor constructori, dar care nu au putut fi deocamdată surprinse într-un nivel clar stratigrafic.

Urmărind în continuare succesiunea straturilor în imediata apropiere a monumentului, constatăm că depunerea de pămînt vinețiu amestecat cu galben este suprapusă de un strat de moloz și mortar, mai îngroșat spre zid și pierzîndu-se la circa 1 m de acesta; el se leagă de a doua fază de construcție. Prezența unui strat de moloz și mortar asemănător, descrescînd și pierzîndu-se la un metru de zid, se constată și în fața intrării în pronaos, în SII vest, suprapunîndu-se în acest punct stratului cenușiu cu gresie al primilor constructori.

Pe latura de sud a bisericii, în dreptul absidei naosului în SIII s-a observat, deasupra depunerii de pămînt cenușos cu resturi de gresie, un strat de pămînt cenușiu-granulos, care reprezintă și el o depunere ulterioară primei faze de construcție a bisericii. Și aici se constată același strat de moloz și mortar a cărui grosime descrește pe măsura depărtării de zid și care trebuie atribuit celei de a doua faze de construcție. Acest strat de moloz și mortar, observat în vecinătatea zidurilor bisericii pe laturile ei de nord, vest și sud, indică o operație de nivelare efectuată după construirea pronaosului și care a avut drept scop obținerea unei mici pante care să asigure scurgerea apelor în jurul edificiului.

În toate secțiunile, deasupra depunerilor legate de fazele de construcție amintite, s-a constatat existența unui strat a cărui grosime ajunge la 20—30 cm, de pămînt cenușiu cuprinzînd numeroase pietre de dimensiuni relativ mari, care au alcătuit, probabil, în unele părți, pavaje amenajate nu mult după adăugarea pronaosului. În rest, stratul reprezintă o nivelare efectuată și ea după construirea pronaosului. Presupunerea de mai sus este întărită de observațiile din suprafața A, unde aceste pietre se păstrează pe o întindere mai mare, reieșind destul de clar aspectul unui pavaj secționat de înmormintările tîrzii, din secolul al XIX-lea și din primele două-trei decenii ale secolului nostru; aceste înmormintări, foarte numeroase, au fost prezente în toate secțiunile, deranjînd depunerile anterioare. La dezvelirea complexului de pietre din caseta A s-a observat că acestea erau așezate pe un pămînt cenușiu-granulos, iar la curățirea lor s-au găsit cîteva fragmente de ceramică datînd din a doua jumătate a secolului al XV-lea și alte cîteva de la finele secolului al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea, provenite din pămîntul scos pe alocuri mai adînc dintre pietre și deci depășînd nivelul acestora. Complexul de

pietre nu a fost demontat, urmînd ca această operație să se facă în campania următoare.

Stratul cenușiu cu bolovani de piatră se suprapune, așa cum s-a arătat mai sus, depunerilor legate de faza a doua de construcție, și anume, în SIV el se așază peste stratul de pămînt vinețiu amestecat cu galben

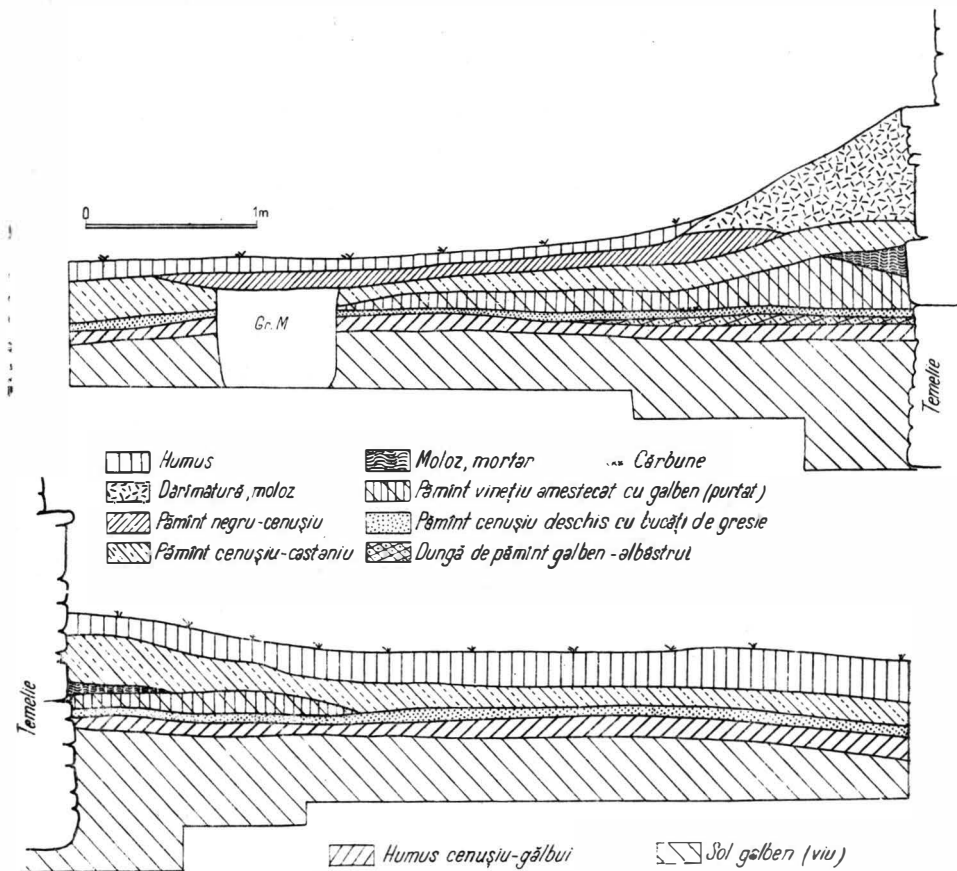

Fig. 4. — Profilele de est și vest ale secțiunii IV.

și peste cel de moloz și mortar iar în SIII respectiv peste stratul cenușiu granulos și cel de moloz și mortar. În celelalte părți, unde depunerile amintite nu se constată, el se suprapune direct stratului de pămînt cenușiu cu urme de gresie, iar în fața pronaosului adăugat stratului de mortar și moloz legat de a doua fază de construcție.

Secțiunea V a fost trasată, după cum am mai arătat, perpendicular pe malul vestic al secțiunii I, în porțiunea în care apăruse în profilul acesteia, o dungă de arsură suprapusă depunerii cu gresie, urmărind totodată și secționarea unei ridicături, ca o mică movilă, aflată în această zonă nord-vestică a curții înconjurătoare a ruinelor. Și aici s-a constatat că

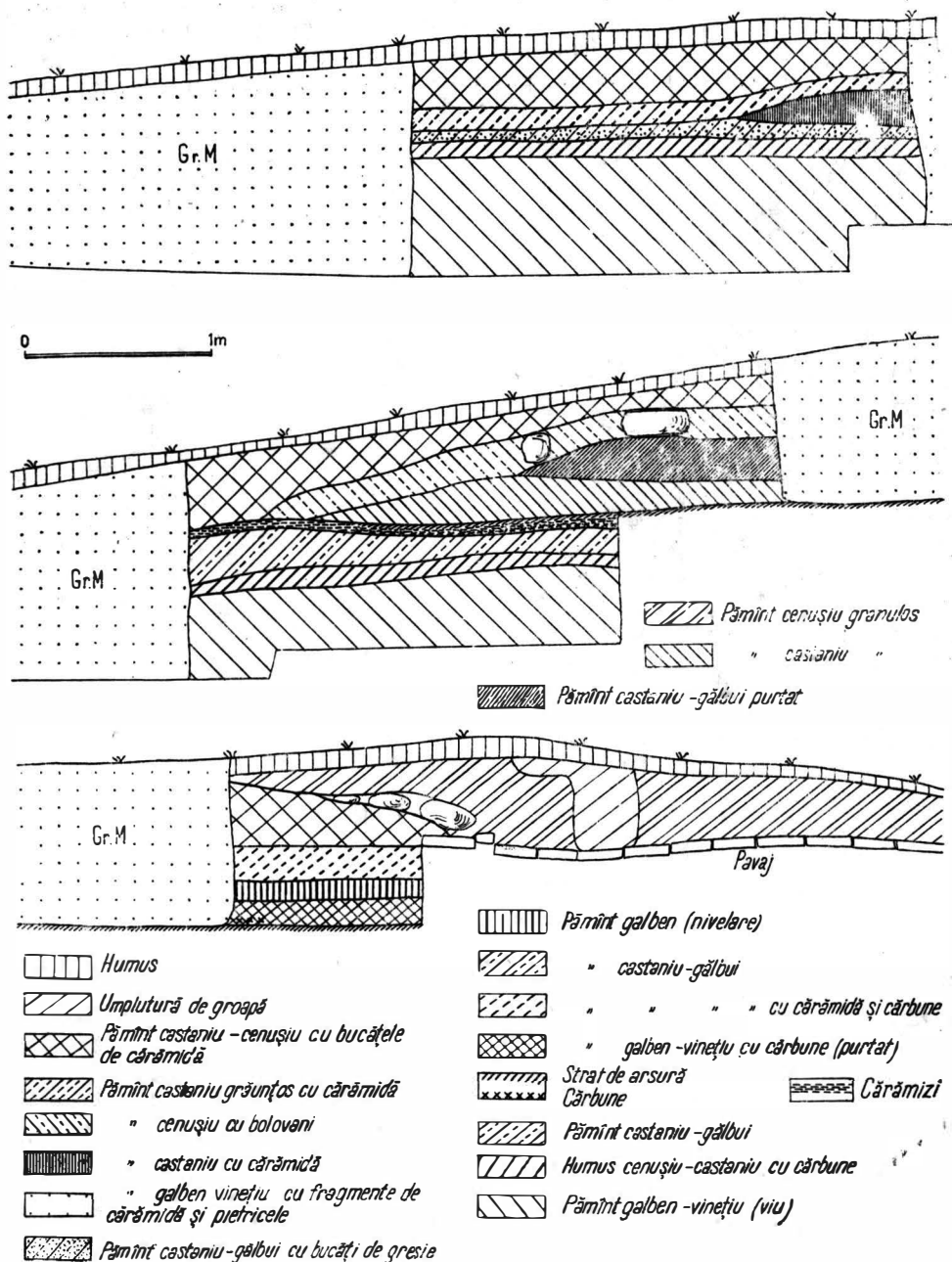

Fig. 5. — Profilul de sud al secțiunii V.

humusului cenușiu-gălbui i se suprapune depunerea castanie cu gresie; deasupra acesteia se constată prezența unui strat relativ gros de pământ castaniu-gălbui, peste care se află stratul de arsură și cărbune provenind de la o construcție distrusă prin incendiu. Nivelului de arsură i se suprapun umpleri și nivelări cu pământ galben purtat de diferite nuanțe mai

Fig. 6. — Mănăstirea Humorului. Vedere asupra secțiunii II vest, perpendiculară pe intrarea pronaosului adăugat.

Fig. 7. — Mănăstirea Humorului. Secțiunea III, fundația absidei sudice.

închise, deasupra cărora a apărut un pavaj de cărămizi (dimensiunile: $24,5 \times 13 \times 5$ cm), a cărui limită estică este mărginită de un șir de pietre de mari dimensiuni, nelegate între ele cu vreun liant. Pavajul de cărămizi a fost deranjat parțial de înmormintările din veacul trecut. Urmează ca în viitor, prin deschiderea unor suprafețe, să se poată preciza pe deplin semnificația acestor complexe; observațiile ce s-au putut efectua par să sugereze că este vorba de o construcție cu pardoseala de cărămidă și pereții de paiantă, așezați pe un rind de pietre. În ceea ce privește locuința incendiată, sesizată în profil sub forma dungii de arsură, materialele ceramice din cuprinsul ei, ca și situarea ei deasupra depunerii cu gresie, ne îngăduie să o datăm în cea de a doua jumătate a secolului al XV-lea. Remarcăm că unele dintre fragmentele ceramice din acest complex poartă semnul unei arderi puternice secundare petrecută pe loc cu ocazia incendierii locuinței.

Materialele arheologice de la mănăstirea Humorului sînt în genere puține și adeseori ele au fost răvășite din straturile arheologice datorită înmormintărilor tîrzii. Ca de obicei, și aici cele mai bine reprezentate sînt

resturile ceramice; obiectele de metal apar doar sporadic. Nicăieri în secțiunile practicate, și nici ca descoperiri întâmplătoare, nu a apărut pînă acum vreo monedă veche moldovenească.

Ceramica scoasă cu prilejul săpăturilor efectuate în această campanie este reprezentată în marea ei majoritate de ceramica de uz comun;

Fig. 8. — Mănăstirea Humorului. Secțiunea IV; fundația și zidul naosului și pronaosului adăugat.

Fig. 9. — Mănăstirea Humorului. Vedere asupra pardoselii de cărămidă din secțiunea V.

ceramică ornamentală și smălțuită s-a găsi puțină, doar câteva mici fragmente de cahle nesmalțuite și puține fragmente de vase mici de masă, smălțuite, toate neîntregibile. Materialele se pot data între sfîrșitul secolului al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea, pînă către mijlocul secolului al XVI-lea. Stratul cel mai vechi cuprinde ceramică de la finele secolului al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea, precum și ceramică databilă în întregul cuprins al primei jumătăți a acestui din urmă secol.

Ceramica de la sfîrșitul secolului al XIV-lea și începutul secolului următor a apărut pînă acum în zona nordică a curții înconjurătoare; ea este reprezentată prin fragmente de borcane cu buza înaltă, cu nervură în relief pe fața ei exterioară, terminată cu marginea teșită oblic către interior, și prin fragmente de borcane cu baza scundă, rotunjită și îngroșată la exterior. Ele aparțin borcanelor cu profilul greoi, solid construite, avînd corpul dezvoltat și fundul larg. În mod frecvent, pasta acestora este cenușie, datorită arderii în atmosferă reducătoare, calitativ bună; este omogenă, bine degresată cu nisip cu bob mare și mai puține pietricele, după netezire fețele vaselor rămînînd aspre. În același context au mai apărut

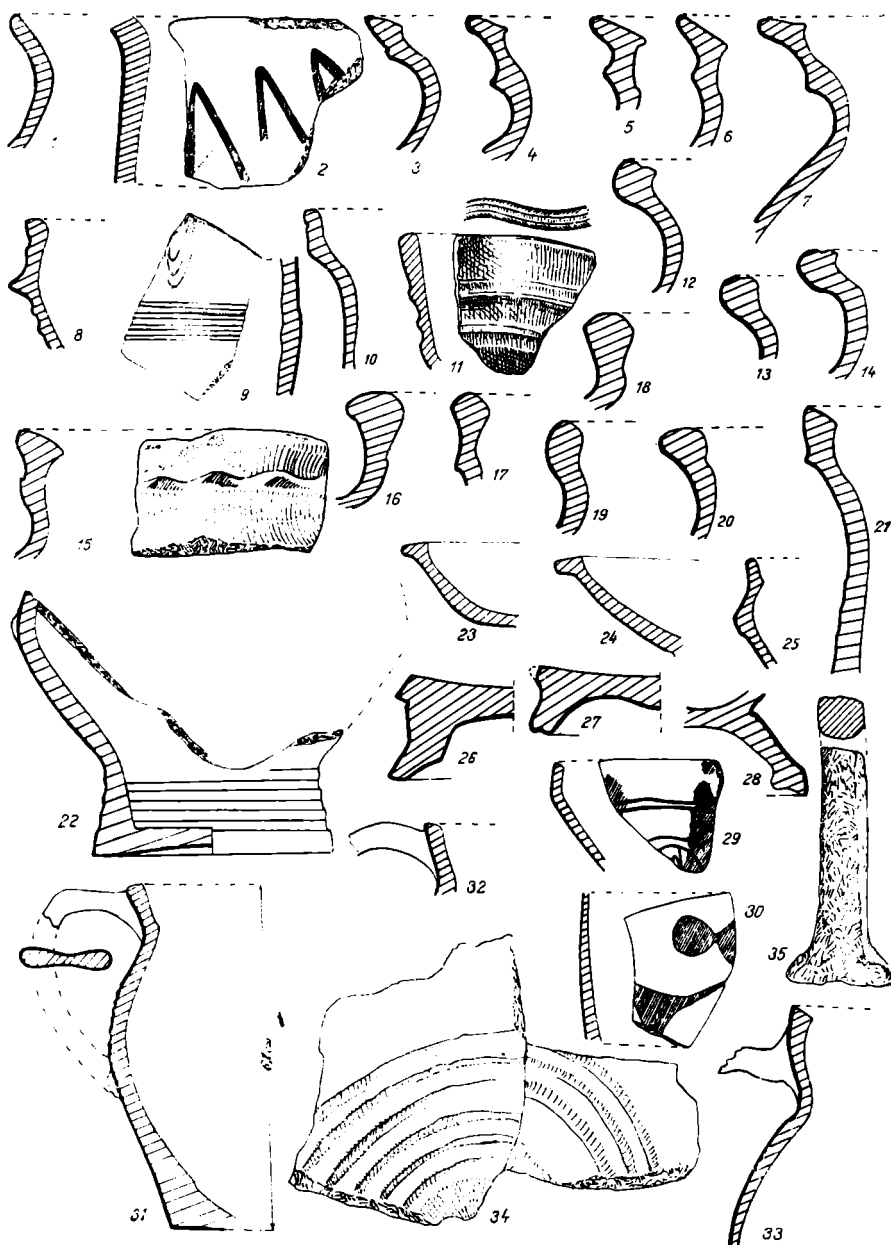

Fig. 10. — Mănăstirea Humorului. 1-3, ceramică roșie din secolul al XIV-lea; 3, din perioada mușatină; 1,2, anterioară perioadei mușatine; 4-15, ceramică cenușie de factură orașencască de la sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea; 16-18, ceramică roșie datînd de la sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea; 19-33, ceramică roșie datînd din a doua jumătate a secolului al XV-lea; 19-20, buze de oale; 21, fragment de castron; 22-30, fragmente de ulcele și de străchini smălțuite; 31-33, fragmente de ulcele nesmălțuite; 34, fragment de cahlă; 35, fragment de lingură de metal.

doă fragmente din pastă roșie, mai slab degresată, inferioară calitativ celei cenușii. Alte câteva fragmente sînt lucrate cu dexteritate din pastă cenușie de foarte bună calitate, omogenă, degresată cu nisip foarte fin cernut; vasele au pereții subțiri și egali. Fragmentele acestea aparțin unor căni cu gura relativ strîmtă, circulară, adesea avînd un mic cioc în partea opusă tortii, cu gîtul înalt, pilniat și corpul scund și dezvoltat. Ele păstrează profilul buzei scunde, ușor înclinată spre interior, marcată la bază de o muchie groasă în relief prin care buza se delimitează de gît. Aceluiași grup de ceramică îi aparține și un fragment de toartă masivă, cu trei șanțuri longitudinale pe fața ei superioară.

Ceramica de la Humor datînd de la finele secolului al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea prezintă cele mai apropiate asemănări, atît sub raportul tehnic, cît și tipologic, cu ceramica datînd din aceeași vreme, de la Suceava¹⁵; ea subliniază caracterul unitar al producției ceramicii, din răstimpul amintit, caracteristică mai ales pentru jumătatea de nord a Moldovei.

În secțiunile I și V, din stratul cu vestigii arheologice de deasupra depunerii cu gresie și în special din stratul cu arsură al locuinței incendiate, s-a recoltat o ceramică roșie, bine degresată cu nisip și pietricele, aspră, caracteristică celei de a doua jumătăți a secolului al XV-lea; ea apare sub formă fragmentară și cuprinde resturi aparținînd categoriei ceramicii de uz comun, câteva fragmente de cable nesmălțuite și de ceramică smălțuită. Cu privire la ceramica de uz comun, din cauza stării fragmentare în care ea apare, nu am putut stabili în întregime caracterele ei tipologice. Oalele cu toartă sînt reprezentate aici doar prin două mici ulcele, ele au buza simplă, trasă în sus și ușor arcuită către interior, terminată cu marginea tăiată drept și care este frecventă în cea de a doua jumătate a secolului al XV-lea; în rest, profilul lor redă un contur lipsit de orice zveltețe, cu corpul scund și bombat — fără a fi schițat gîtul și umărul —, terminate cu baza largă. Toarta lată de 2 cm, cu o șanțuire longitudinală ștearsă pe față, este prinsă pe marginea buzei și respectiv pe mijlocul pintecului. Unul dintre exemplare are un ornament compus din șapte incizii orizontale trasate de la jumătatea corpului în sus.

Dată fiind lipsa fragmentelor de torti, socotim că marea majoritate a resturilor de vase aparține formei de borcan; un fragment provenind de la un vas cu gura largă pare să aparțină formei de castron.

Olăria comună de la Humor catînd din a doua jumătate a secolului al XV-lea prezintă sub raportul tehnicii de preparare a pastei caracteristici similare cu ceramica din aceeași vreme de la Suceava¹⁶, mai bine cunoscută. În ceea ce privește caracterele tipologice, ea se deosebește de aceasta din urmă prin păstrarea în genere a profilului de vase solid construite, cu baza largă, lipsită de conicitate și care, la Suceava, caracterizează ceramica din prima jumătate a secolului al XV-lea. Arderea ceramicii de la Humor a rămas și ea deficitară în oarecare măsură, deseori fragmentele prezentînd în spărtură miezul de culoare închisă, semn al unei arderi incom-

¹⁵ Elena Busuioc, *Ceramica de uz comun — nesmălțuită — din prima jumătate a secolului al XV-lea de la Suceava*, în *SCIV*, 17, 1966, 2, p. 302; idem, *Ceramica locală de uz casnic în secolul al XIV-lea de la Suceava (partea a II-a)*, în *SCIV*, 15, 1964, 2, p. 216—221.

¹⁶ Trifu Martinovici, *Contribuții la cunoașterea ceramicii din a doua jumătate a secolului al XV-lea de pe teritoriul Sucevei*, în *Materiale*, IV, p. 361—372; Elena Busuioc, *Ceramica de uz comun — nesmălțuită — din a doua jumătate a secolului al XV-lea de la Suceava*, în *SCIV*, 18, 1967, 3, p. 477—495.

plete; amestecul fulgilor de mica în pastă o deosebește încă o dată de ceramica de la Suceava, unde prezența acestora nu este caracteristică. Toate acestea indică proveniența ceramicii comune de la Humor dintr-un anumit centru de olărie, care se deosebește de cel de la Suceava.

Fragmentele de cahle provin din același nivel de arsură, putînd fi recuperate doar margini și colțuri, astfel că, în afară de indicii privind forma lor dreptunghiulară, elementele de decor nu s-au putut observa, cu excepția unei singure piese care are suprafața acoperită cu cercuri concentrice scoase în relief. Împreună cu ceramica prezentată mai sus, în nivelul datînd din a doua jumătate a secolului al XV-lea apare, în special în zona complexului locuinței incendiate, ceramică smălțuită reprezentată prin fragmente de funduri de străchini, mici boluri și ulcele. Categoria ceramicii smălțuite de la Humor are pasta de culoare roșie, dar, în ceea ce privește tehnica ei de preparare, distingem trei categorii. O primă categorie este formată din pasta bine omogenizată, degresată cu nisip mărunt care se observă ușor. Din această pastă sînt lucrate străchini cu fundul masiv inelar, gol dedesubt, avînd pereții relativ groși. Următoarea categorie o constituie pasta din lut de foarte bună calitate, degresată cu nisip fin care abia se remarcă, omogenă și consistentă; din ea s-au modelat boluri miciute și ulcele. A treia categorie este reprezentată printr-un lut foarte curat, ce are în amestec puțin nisip, extrem de fin, mai vizibili fiind fulgii de mica; este omogenă dar foarte puțin consistentă; fragmentele sînt corodate, pe mîini lasă praf roșcat-gălbui, iar la spălat pasta aceasta se topește ușor.

În ceea ce privește smălțuirea, observăm folosirea a două smălțuri de calitate diferite. Străchinile cu fundul masiv inelar și ulcelele au un smălț de calitate bună, așezat în strat compact și consistent. Pentru obținerea culorilor deschise, acesta este așezat peste un strat de șlem gros, de culoare albicioasă și care, la unele vase, depășește în jos suprafața acoperită cu smălț. Uneori, pentru verdele închis și totdeauna pentru maron, smălțul este aplicat pe porțiuni ale vasului ne unse cu șlemul de culoare albicioasă; așa s-a procedat, de exemplu, la ulcica păstrată fragmentar care este în interior smălțuită cu smălț verde închis, iar pe fața exterioră smălțul, de culoare verde mai deschis, este aplicat peste stratul de șlem albicios. Șlemul este aplicat atît pentru obținerea smălțurilor mai deschise și pentru o mai mare varietate de nuanțe ale acestora, cît și pentru sgrafitarea motivelor ornamentale. La străchini întîlnim smălțul marmorat din culori deschise (alb-gălbui și verzui), contururile desenelor sgrafitate fiind marcate prin maron. Pe fundurile de străchini par a fi reprezentate păsări stilizate; alte mici fragmente indică prezența motivului geometric și vegetal stilizat. Pe fragmentele de vâscioare modelate din pasta neconsistentă a celei de a treia categorii, smălțul, așezat totdeauna pe stratul de șlem albicios, într-o pojghiță superficială, este calitativ inferior celui de mai sus. Predomină culoarea verde deschis și alb-gălbui cu mici pete maron. Fragmentele, provenite de la mici boluri scunde și largi și de la cupe cu talia înaltă, sînt de obicei lipsite de ornament, cu excepția unuia singur care are sgrafitat pe suprafața doar șlemuită cu alb un motiv, se pare, vegetal. Asemănător întru totul ca pastă cu această din urmă categorie de ceramică de la Humor, cunoaștem un fragment dintr-o oală cu toartă, de porții potrivite, provenind din săpăturile de la Moldovița Veche: vasul

este smălțuit pe ambele fețe, cu smălț verde-măsliniu deschis, marmorat, cu pete de culoare maron pe fața exterioară. Dată fiind calitatea cu totul superioară a smălțului acestuia, socotim că exemplarul de la Moldovața Veche este un produs de import. Pe de altă parte, micul fragment cu decor sgrafitat în angoba albicioasă prezintă unele asemănări cu grupul de ceramică găsit într-un cuptor descoperit în 1954 la Suceava¹⁷ în sectorul I.R.C., datînd din secolul al XV-lea.

Referindu-ne la caracteristicile ceramicii de la Humor din secolul al XV-lea, constatăm mai întii ușurința cu care se pot stabili analogii privind raportul tehnic al formelor și decorului, precum și între linia sa evolutivă și cea a ceramicii din centrele aflate în nordul Moldovei. Particularitatea ceramicii de la Humor, dată mai ales de prezența fulgilor de mica în pastă, indică însă proveniența ei dintr-un anume centru de olărie distinct care, așa cum am arătat mai sus, se deosebește de Suceava. Tot astfel, prin trăsăturile tipologice, ceramica de uz comun din a doua jumătate a secolului al XV-lea de la Humor păstrează în genere tradiția vechiului profil greoi al vaselor, deosebindu-se de ceramica de la Suceava unde, în această vreme, se adoptă profilul evoluat, care se remarcă printr-o linie zveltă și prin proporții armonioase.

Din analiza caracteristicilor ceramicii de la Humor desprindem cîteva observații cu caracter oarecum preliminar. O primă constatare, cu înțeles mai larg, este prezența ceramicii locale cenușii în nivelul primilor constructori, fenomen care se manifestă în chip clar în jumătatea de nord a Moldovei, atît la monumentele de caracter laic, cît și la cele de caracter monastic datînd de la finele secolului al XIV-lea și din primele două decenii ale secolului al XV-lea.

Trăsăturile ceramicii de la Humor datînd din cursul secolului al XV-lea indică o prezență slabă a ceramicii comune de factură orășenească. Cu privire la ceramica smălțuită, considerăm că aceasta poate să provină de asemenea din centre orășenești (arătăm mai sus analogiile cu Suceava), cît și din unele centre aflate pe domenii monahale, bunăoară de la Putna, unde s-a dovedit existența unei astfel de activități meșteșugărești. Procentul cel mai însemnat îl reprezintă însă ceramica de factură rurală, aceasta putînd fi în egală măsură rodul activității unor olari de pe anumite domenii feudale sau din diverse așezări sătești, o diferențiere între calitatea acestor produse practic, neavînd temeieri. Stadiul cercetării întreprinse la Humor nu ne îngăduie să aducem precizări cu privire la localizarea practicării ca atare a acestei activități meșteșugărești.

Printre obiectele de metal aflate pînă acum în săpătură, găsite în zona locuinței incendiate, semnalăm prezența unui lacăt de formă paralelipipedică, a cîtorva mici resturi de foi de cupru îndoite una într-alta, a unui mic bulgăre inform de plumb și a unui fragment care provine, se pare, de la o lingură de turnat metal.

Atît situația stratigrafică și materialele arheologice, cît și știrile documentare cunoscute mărturisesc ca dată a construcției primului nucleu al bisericii vechi a mănăstirii Humorului — reprezentat de naos — începutul secolului al XV-lea. A doua etapă de construcție documentată la vechea mănăstire a Humorului este reprezentată, la biserică, de adăugarea

¹⁷ Vezi SCIV, VI, 1955, 3-4, p. 780-782.

pronaosului și trebuie atribuită, pe baza aceluiași considerente, în special datorită ceramicii găsite în nivelul corespunzător, ultimului sfert al secolului al XV-lea, adică epocii de amplă dezvoltare culturală a domniei lui Ștefan cel Mare.

Precizarea etapelor de evoluție a bisericii vechii mănăstiri a Humorului permite câteva considerații asupra locului acestui monument în istoria arhitecturii medievale moldovenești.

În prima fază a existenței sale, biserica mănăstirii Humorului era redusă numai la naosul — cu intrarea pe latura de apus — flancat de două abside semicirculare și avînd în față absida tot semicirculară a altarului. Proscomidionul și diaconiconul aveau forma unor mici adîncituri în grosimea zidului; în partea de est a diaconiconului se afla o nișă a cărei zidărie nu se țese de restul construcției. O nișă boltită se afla în porțiunea de zid păstrată în partea dreaptă a absidei altarului și alte două în colțurile de sud-vest și nord-vest ale naosului. În releveul arh. H. Teodoru apar încă două nișe la răsărit de cele două abside. Existența unei biserici alcătuite numai din naos reprezintă, în stadiul actual de informare, un fenomen unic pentru această regiune și această epocă.

Vechea biserică a mănăstirii Humorului prezintă o asemănare destul de mare cu naosul bisericii Sf. Treime din Siret. Lăsînd la o parte dimensiunile numai cu puțin mai mari ale bisericii de la Humor (naosul ei are în interior 12 m lungime 6,70 m lățime și 10,20 m lățime în dreptul absidelor, iar la exterior 15,20 m lungime, 9,50 m lățime și respectiv 13,50 m lățime în dreptul absidelor), ele diferă prin existența la aceasta din urmă a nișelor amintite. La similitudinea planului se adaugă și aspectul soclului, puțin înalt și ieșit numai cu vreo 0,20 m față de zid¹⁸. Principala deosebire, care acordă un loc cu totul aparte mănăstirii Humorului, constă în lipsa pronaosului la aceasta din urmă, în prima ei fază de existență.

Acest al doilea compartiment, adăugat, după cum am arătat, în ultima parte a secolului al XV-lea, are anumite particularități. Trebuie subliniat în primul rînd că el a fost adăugat construindu-i-se toate cele patru laturi, zidul său dinspre est, puțin mai subțire decît celelalte (0,80 m) fiind *alipit* zidului vestic la prima biserică. Astfel, pronaosul edificiului nou obținut era despărțit de naos printr-un zid de o grosime ieșită din comun, de circa 2,40 m, datorită tocmai adăugării amintite.

La o observație mai atentă se poate vedea o linie ce separă cele două ziduri, atît la partea superioară, ruînată (spre nord de intrarea în naos), cît și pe latura nordică a monumentului, unde doar vreo doi-trei ștepi de zidărie unesc cele două părți¹⁹. La nivelul fundațiilor, separația apare evidentă. Compartimentul nou adăugat avea zidăria asemănătoare cu cea a naosului, din piatră brută legată cu mortar de var, iar în partea inferioară, pe laturile de nord și sud, un soclu asemănător.

¹⁸ Aceste asemănări au fost subliniate și de V. Vătășianu (*op. cit.*, p. 308), iar imaginea pe care o avem asupra planului bisericii de la Humor nu face decît să le întărească.

¹⁹ Linia de separație între naos și pronaosul adăugat se poate observa și pe o fotografie a fațadei sudice a bisericii, realizată în 1939 de arh. H. Teodoru (fotografii aflate în fototeca D.M.I.).

Forma pronaosului este aproape pătrată (dimensiunile sale în interior sînt de $7,55 \times 7,00$ m, iar la exterior $9,60 \times 9,50$ m). În cele patru colțuri se aflau patru pilaștri masivi, groși de circa $1,10 - 1,20$ m, cei dinspre răsărit avînd pe latura din fața axului longitudinal cîte o firidă²⁰. Pilaștrii aveau, desigur rostul să susțină arcurile care reduceau dimensiunea încăperii și-i sprijineau bolta ce o acoperea, probabil o calotă semi-sferică²¹. Această soluție, și ea de un caracter aparte, nu parea să fi avut o influență directă asupra altor monumente. Ea poate fi considerată ca mai puțin evoluată decît aceea prin care arcurile ce susțin cupola sînt sprijinite pe console, întilnită pentru prima dată la pronaosul bisericii din Pătrăuți (1487) și devenită obișnuită la bisericile zidite în timpul lui Ștefan cel Mare. Ancadramentul de piatră cu retrageri succesive, de factură gotică, de la intrare, este și el un element ce confirmă datarea pronaosului în ultima parte a secolului al XV-lea.

Dacă planul bisericii vechii mănăstiri a Humorului, așa cum se înfățișa ea la începutul secolului al XV-lea, scoate încă o dată în evidență locul pe care îl ocupă în Moldova biserica Sf. Treime din Siret, ca un cap de serie al monumentelor de plan triconc, aspectul ei după transformările aduse în ultima parte a aceluiași veac poate lămuri unele probleme legate de drumul urmat în această perioadă de arhitectura moldovenească. Amploarea relativă a pronaosului de la Humor — socotit însă ca aparținînd inițial edificiului — a fost pusă în legătură cu o tendință de lungire a monumentelor considerată, pe baza interpretării date ruinelor de la Humor și Moldovița înaintea unei cercetări pe cale arheologică a acestora, ca fiind semnificativă pentru vechea arhitectură ecleziastică moldovenească încă din prima parte a secolului al XV-lea²². Faptul că pronaosul vechii mănăstiri a Humorului reprezintă un adaos mai tirziu arată că el nu poate fi în nici un caz considerat ca o dovadă a tendinței de lungire a planului bisericii. Această adăugire a unui compartiment, care de altfel prin dimensiuni nu diferă de celelalte compartimente similare ale bisericilor din ultimul sfert al secolului al XV-lea, nu face în acest caz decît să aducă edificiul la împărțirea obișnuită a bisericilor din acea vreme. Prin clarificările pe care le aduc, rezultatele cercetărilor arheologice de la vechea mănăstire a Humorului, alături de cele efectuate la alte monumente contemporane cu ea, vor putea servi ca punct de plecare pentru noi discuții legate de istoria artei noastre vechi din această parte a țării.

DONNÉES ARCHÉOLOGIQUES CONCERNANT L'ANCIEN MONASTÈRE DE HUMOR

RÉSUMÉ

Les ruines de l'église de l'ancien monastère de Humor figurent parmi les rares vestiges de monuments datant du début du XVe siècle, qui puissent attester le développement de l'architecture moldave à cette

²⁰ O firidă asemănătoare trebuie să se afle și în grosimea pilastrului din partea opusă care nu a fost degajat.

²¹ Părerea că tinda vechii mănăstiri a Humorului era acoperită cu o calotă semi-sferică, la V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 308; aici însă sînt amintiți numai pilaștrii din partea de apus, vizibili înaintea degajării, considerîndu-se că aceștia aveau menirea să susțină o arhivoltă, prin care să se obțină „reducerea planului încăperii ușor alungite la un pătrat”.

²² Cf. V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 300.

période. Seuls les fondements se sont conservés ainsi qu'une partie des murs, qui atteignent en certains endroits près de 2 m de hauteur.

Les fouilles archéologiques ont débuté en 1967 avec quelques sondages pratiqués seulement à l'extérieur de l'église et particulièrement dans la zone située au nord et au nord-est de celle-ci.

La situation stratigraphique et la céramique grise de production locale trouvée dans la couche correspondant à la première construction, — corroborées par les informations documentaires connues, qui remontent à 1415 —, permettent de fixer la date de la construction du premier noyau de l'ancienne église de Humor, représenté par le naos, au début du XVe siècle. La seconde étape de construction est représentée par l'addition d'un pronaos à l'église. En tenant compte des observations stratigraphiques et des matériaux archéologiques — notamment de la céramique découverte à ce niveau, qui est en partie de facture urbaine, semblable à celle de Suceava, et en partie de facture rurale — cette seconde étape doit être attribuée au dernier quart du XVe siècle, c'est-à-dire à l'époque de grand épanouissement culturel du règne d'Étienne le Grand.

Le plan de l'église, tel qu'il était au début du XVe siècle, avec un naos flanqué de deux absides semi-circulaires, et continué par l'abside semi-circulaire de l'autel, est assez ressemblant au plan du naos de l'église de la Sainte-Trinité de Siret, ce qui met encore une fois en évidence l'importance de cette dernière dans l'évolution des monuments à plan triconque de Moldavie. Le pronaos a été construit en accolant son mur est, plus mince, au mur ouest de l'église. De forme presque carrée, il a dans chaque coin des pilastres massifs soutenant des arcs. Par l'addition de ce dernier compartiment, l'ancienne église de Humor se rapproche de la planimétrie habituelle des églises du temps.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — Le plan de l'église de l'ancien monastère de Humor, avec les sections archéologiques pratiquées.

Fig. 2. — Le profil de la paroi nord de la section II—ouest.

Fig. 3. — Le profil de la paroi ouest de la section III.

Fig. 4. — Les profils des parois est et ouest de la section IV.

Fig. 5. — Le profils de la paroi sud de la section V.

Fig. 6. — *Monastère de Humor*. Vue de la section II-ouest, perpendiculaire sur l'entrée dans le pronaos ajouté.

Fig. 7. — *Monastère de Humor*. Section III; fondement de l'abside sud.

Fig. 8. — *Monastère de Humor*. Section IV; fondement et mur du naos et du pronaos ajouté.

Fig. 9. — *Monastère de Humor*. Vue du pavage en briques trouvé dans la section V.

Fig. 10. — *Monastère de Humor*, 1—3, céramique rouge du XIVe siècle: 3, de la période des Mușat; 1,2, antérieure à la période des Mușat; 4—15, céramique grise de facture urbaine de la fin du XIVe et du début du XVe siècle; 16—18, céramique rouge datant de la fin du XIVe et du début du XVe siècle; 19—33, céramique rouge datant de la deuxième moitié du XVe siècle; 19—20, bords de pots; 21, fragment de bol; 22—30, fragments de cruches et d'écuelles émaillées; 31—33, fragments de cruches non émaillées; 34, fragment d'un carreau de poêle en terre cuite; 35, fragment de cuillère à pot, utilisée pour la fonte des métaux.